Петро Мироненко

ОСОБЛИВОСТІ АВТОКРАТИЧНИХ ВЕКТОРІВ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФОРМ ПРАВЛІННЯ (НА ПРИКЛАДІ СУПЕРПРЕЗИДЕНЦІАЛІЗМУ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ)

У статті висвітлюється проблематика труднощів здійснення демократичних транзитів у пострадянських країнах. Обґрунтовується методологічна доцільність можливостей використання як однопорядкових понять «форма правління» та «політичний режим» під час розгляду здійснення системних перетворень у країнах перехідного типу. Значна увага приділена аналізу становлення основних моделей суперпрезиденціалізму у країнах Центральної Азії як автократичного вектора трансформації форм правління.

Ключові слова: *форма правління, політичний режим, демократизація, авторитаризм, суперпрезиденціалізм.*

P. Myronenko. Features of avtokratičnih vectors transformation of the form (for example, superprezidencìalìzmu the countries of Central Asia). *In the article the problems of the difficulties of democratic transition in post-Soviet countries. The author justifies the methodological expediency of the possibilities to use as a one-order concepts «form of government» and «political regime» when reviewing the implementation of system reforms in the countries in transition. The main attention is devoted to the analysis of formation of the basic models of суперпрезиденциализма in the countries of Central Asia as an autocratic vector of transformation of forms of government.*

Keywords: *form of government, political regime, democracy, authoritarianism, superprezidentsializm.*

У вітчизняній та зарубіжній політичній науці останніх двадцяти років не бракує досліджень, присвячених аналізу особливостей перебігу трансформаційних процесів на пострадянському просторі, що вказує на безумовну актуальність

зазначеної проблематики, на високу теоретичну та прикладну цінність подібних робіт. Однак ті радикальні зміни, які спостерігаються у країнах цього регіону та які дуже часто характеризуються різноспрямованими векторами трансформаційних перетворень, потребують додаткового осмислення, розгляду і вивчення з метою створення науково обґрунтованих прогнозів майбутнього політичного, економічного і соціокультурного розвитку суспільств перехідного типу. Дослідження специфіки трансформації форми правління у країнах перехідного типу загалом та на теренах пострадянського простору зокрема є одним з найбільш важливих й актуальних аспектів аналізу зазначеної проблематики.

Виходячи з вищесказаного, метою представленої статті є висвітлення особливостей автократичних векторів трансформації форм правління у пострадянських країнах на прикладі ЦАР (Центрально-Азійського регіону). Завданнями роботи є: 1) обґрунтування можливостей використання як однопорядкових понять «форма правління» та «політичний режим» під час розгляду здійснення системних перетворень у країнах перехідного типу; 2) з'ясування найхарактерніших ознак демократичних й авторитарних модернізаційних процесів, які розгортаються в останні десятиріччя у світі; 3)визначення й аналіз основних варіантів (моделей) трансформації форми правління у країнах Центральної Азії.

Джерельною базою цієї статті стали роботи переважно українських і російських дослідників, присвячені розгляду найбільш актуальних проблем сучасної політичної науки – трансформації держави загалом та форми правління й окремих політичних інститутів зокрема (монографічні дослідження А. Керимова, М. Моргунової, навчальний посібник О. Новакової), а також висвітлення тематики складнощів здійснення демократичних транзитів сьогодні (праці знаного американського науковця Дж. О'Доннелла та авторитетного українського дослідника А. Пахарєва). Окрему групу сформували дослідження вітчизняних вчених, в яких розглядаються конкретні приклади посттоталітарних переходів у країнах Центральної Азії (наукові статті Р. Бахтиєва, О. Дудника, Т. Ляшенко).

Аналіз еволюції форм правління та політичних режимів на пострадянському просторі, на думку вітчизняного науковця О. Дудника, дає змогу вести мову про дві провідні тенденції у державотворчих процесах у названій групі країн перехідного типу. По-перше, у частині країн колишнього СРСР на початку XXI століття відбулася трансформація напівпрезидентських режимів у режими парламентської демократії чи парламентсько-президентські республіки (Молдова, Вірменія, Киргизстан, Україна (2005 – жовтень 2010 рр. – *Авт.*). По-друге, реакцією на поширення парламентаризму на пострадянському просторі стало відчутне посилення в інших країнах (Росія, Білорусь, Азербайджан, Таджикистан, Узбекистан) авторитарних тенденцій [1, с. 215].

Як бачимо, є дослідники, котрі відходять від традиційного тлумачення понять «форма державного правління» та «політичний режим», розглядаючи специфіку здійснення трансформаційних процесів у країнах перехідного типу. Це, у свою чергу, зумовлює зміщення акцентів під час аналізу конкретних типів і форм державного правління та політичних режимів. Відповідно, у роботах, присвячених перебігу процесів демократичного транзиту на пострадянському просторі, йдеться про президентські, парламентські або змішані режими та демократичне й авторитарне правління. І хоча подібний методологічний підхід з суто наукової точки зору є хибним, утім, він дозволяє дослідникові якомога більш влучно й образно охарактеризувати провідні тенденції політико-державного розвитку у названій групі країн.

Скажімо, російська дослідниця М. Моргунова розглядає діяльність вищих органів державної влади як політичний режим. Так, за її визначенням, парламентаризм – це різновид політичного режиму, який забезпечує не тільки юридичне, але й фактичне верховенство вищої представницької установи, підпорядкованість і підконтрольність їй уряду. «Насправді, парламентаризм – це не форма, а метод здійснення державної влади, особливий режим, що визначається реальними взаємовідносинами, які складаються між законодавчою і виконавчою владами

у кожній конкретній державі, за якого провідну роль відіграє парламент», – переконана М. Моргунова [2, с. 27, 26]. Отже, вивчаючи конкретні форми здійснення державної влади, особливості взаємодії різних гілок влади у країнах перехідного типу, цілком виправданою уявлятимемо подібну «понятійну плутанину».

Однак, якщо вести мову про чітке наукове розуміння поняття «форма правління», то варто, на наш погляд, взяти до уваги визначення російського вченого-правника Р. Єнгибаряна, відповідно до якого форма правління – «організація верховної державної влади, особливо вищих і центральних її органів, структура, компетенція, порядок утворення цих органів, тривалість й обсяг їх повноважень, взаємовідносини з населенням, ступінь участі останнього в їх формуванні» [3, с. 73]. «Сильними сторонами» представленого визначення, на думку автора, є його комплексний характер, намагання охопити усі можливі вектори політико-правового прояву форми правління, виявити потенційні напрями її дослідження у тій чи іншій країні. Тому не дивно, що запропоноване Р. Єнгибаряном визначення фактично являє собою системну характеристику як форми державного правління, так і політичного режиму. Тому, спираючись на такий методологічний підхід під час дослідження політико-державницької еволюції країн перехідного типу, найповнішим чином можна простежити усі варіанти, моделі та вектори суспільно-політичних трансформацій у названій групі суспільств.

Отож, цілком виправданим, на наше переконання, є використання комплексного методологічного підходу для розгляду трансформації форми правління у країнах перехідного типу. У цьому контексті необхідно зосередити увагу на з'ясуванні відмінностей авторитарної та демократичної моделей модернізації. Найголовніша відмінність полягає у тому, що авторитарна модель модернізації покладається на волю правлячого класу й ефективність застосування бюрократичного примусу і контролю за виконанням його розпоряджень. Демократична модель, у свою чергу, базується, насамперед, на широкому застосуванні механізмів самоорганізації суспільства, а держава і полі-

тична еліта відіграють роль творця сприятливих умов для успішного здійснення модернізаційних перетворень. За зауваженням вітчизняної вченої О. Новакової, у сучасному суспільстві демократизація стає глобальною тенденцією цивілізаційного розвитку, а тому «авторитарні методи модернізації суспільства можуть бути корисними лише в обмежений період часу, у випадку використання їх для створення передумов демократизації суспільства» [4, с. 129]. З метою підтвердження або спростування наведеного твердження розглянемо основні відмінності авторитарної й демократичної моделей модернізації.

Для авторитарної моделі характерною є підсилена роль національної суверенної держави у здійсненні усіх модернізаційних проектів. Особливе значення за цих умов набуває централізований матеріальний та ідеологічний примус [4, с. 128]. Яскравим прикладом ефективного прояву названої ознаки авторитарної моделі модернізації, на наш погляд, є китайський досвід здійснення соціально-економічних перетворень в останні два десятиріччя. Так, російський дослідник О. Виноградов, характеризуючи форму правління сучасного Китаю як авторитарну колегіальну систему, що виросла з патріархального суспільства, називає такі її базові елементи. По-перше, це наявність партії авангардного типу, яка має монополію на владу і легітимність якої ґрунтується на феномені ідеологічної канонізації вищого керівництва. По-друге, відмова правлячої еліти (перш за все як результат суперечливого досвіду правління Мао Цзедуна – *Авт.*) від пожиттєвого перебування на вищих партійних і державних посадах, а значить – налагодження інституціалізованого механізму пошуку і підготовки наступників, який довів свою успішність [5, с. 94]. Саме зазначені особливості форми правління Китаю дозволили здійснити карколомний модернізаційний прорив у країні, перетворивши національну політичну систему у досить динамічну, але, водночас, традиційну.

Не менш важливою характеристикою авторитарної моделі модернізації є обов'язкова (добровільна або примусова – *Авт.*) консолідація суспільства навколо єдиної модернізаторської ідеології, вилучення альтернативних

позицій і думок, що спирається на діяльність партії-гегемона та декількох політичних партій (зазвичай суто декоративних, партій-маріонеток – *Авт.*), які підтримують основну ідеологічну лінію. Це, у свою чергу, зумовлює надзвичайно високий ступінь централізації управління, підсилення бюрократизації суспільства. Громадянське суспільство у такій моделі правління якщо й існує, то розвивається виключно під егідою (такою, що публічно декларується, або латентною – *Авт.*) державних діячів та в руслі провідного ідеологічного напряму. Особливостями політичної культури суспільства за цих умов стає поступове виникнення та вкорінення в громадянську свідомість нових соціокультурних цінностей під впливом соціально-політичних й економічних успіхів модернізації [4, с. 128–129]. Таким чином, можна дійти висновку про те, що авторитарна модель модернізації формує таку модель правління, яка заснована на нерівномірному розвитку різних суспільно-політичних сфер, коли центральні виконавчі структури, а також інститут глави держави розвиваються гіперболізовано, а законодавча гілка влади, місцеве самоврядування, усі можливі варіанти громадянської активності перебувають під повним контролем влади виконавчої і мають найчастіше суто формальний, «фасадний» характер.

Демократична модель модернізації базується на визнанні необхідності створення національної суверенної держави, існуючої не як апарат насильства, а як ефективний механізм самоорганізації суспільства. Це зумовлює послаблення позицій традиційних еліт та їх легітимності, виникнення і посилення модернізаторської еліти, а значить – відкритість та конкурентність шляхів формування еліти [4, с. 128]. Як бачимо, одна з сутнісних рис демократичної моделі модернізації – це відкритий характер діяльності політичної еліти та органів державної влади, транспарентність державної політики, відповідальність політичних акторів перед суспільством. Так, за словами авторитетного американського науковця – фахівця з проблематики здійснення демократичних транзитів у сучасному світі, автора концепції делегативної демократії, посаду глави держави (як правило, це президент – *Авт.*) за цих умов розглядають як представника нації найвищого рівня та детермінанта

національного інтересу [6]. Це зумовлює більш раціональне та прагматичне ставлення до усіх центральних інститутів й установ державної влади.

Одним з основних принципів здійснення демократичної модернізації є обов'язкове забезпечення політичного плюралізму щодо реалізації системних перетворень у суспільстві, завдяки чому досягаються консолідація, співпраця і змагальність усіх політичних акторів як провідних суб'єктів модернізації. У суспільстві розгортається дискусія з приводу знаходження оптимальних шляхів досягнення мети модернізації на основі розвитку громадянської комунікативності й ініціативи, розширення функцій громадянських структур та їх співпраці з органами державної влади. Як наслідок, активізується політична участь громадян; розвиваються і зміцнюються демократичні інститути, норми та цінності; утворюється диференційована політична, соціальна та економічна структура суспільства; виникає раціональна політична бюрократія, яка перетворюється на реальну систему управління й контролю [5, с. 128–129]. Таким чином, демократична модель модернізації сприяє становленню і розвитку засад функціонування державного апарату управління більш відкритого характеру, що забезпечує його високий адаптивний потенціал, здатність ефективно протистояти викликам часу.

Переважна більшість вітчизняних та зарубіжних науковців переконані у тому, що саме демократична модель модернізації є більш ефективною і перспективною. Втім, як це не прикро, маємо констатувати: значна частина країн перехідного типу обирає авторитарну модель модернізації. Не є винятком і держави пострадянського простору. Особливо показовим є приклад країн Центральної Азії, реалізація в яких жорстко авторитарних й автократичних модернізаційних моделей призвела до формування і зміцнення національних варіантів суперпрезидентського правління. Російська дослідниця Д. Швецова зазначає з цього приводу, що «у всіх державах Центральної Азії (окрім Киргизстану) склалися режими з вертикальною системою організації влади...» [7, с. 150]. Причому, укоріненість у цій групі країн такого авторитарного суперпрезидентського правління пояснюється, насамперед, національно-релігійними

традиціями: особливою системою взаємовідносин між суспільством і владою, де влада має водночас і сакральний, і чітко виражений кланово-ієрархічний, і неформалізований територіально-представницький характер.

Є. Абдулаєв називає найбільш характерною рисою політичного розвитку останніх двох десятиріч у країнах Центральної Азії поєднання ісламу з радянською формою авторитарного правління [8, с. 34]. На переконання Т.Ляшенко – української дослідниці, однієї з авторитетних фахівців, що займається аналізом проблематики специфіки трансформаційних процесів у ЦАР (Центрально-азійському регіоні), розглядати модернізаційні перетворення у країнах цього регіону необхідно у контексті вивчення трьох процесів – традиціоналізації, периферизації та глобалізації. Якщо сутність глобалізації є зрозумілою, то перші два процеси мають свою специфіку у ЦАР. Традиціоналізація виявляється у поверненні та/або відродженні дорадянських історико-культурних традицій. Периферизація – це залучення країн до світового розподілу праці, перш за все як джерела сировини [9, с. 159]. Безумовно, названі процеси також здійснюють свій вплив на загальні тенденції щодо формування системи (моделі) правління у країнах ЦАР, визначаючи як їх спільні риси (такі, як авторитаризація правління), так і специфічні характеристики (скажімо, надвисокий ступінь закритості політичної системи Туркменістану).

Отже, розглядаючи трансформацію форм правління у країнах Центральної Азії, можна вести мову про певні закономірності посттоталітарних переходів у цих суспільствах, провідною з яких стає пожиттєве закріплення інституту глави держави (президентури) за однією особою (за винятком Киргизстану). Причому, суперпрезиденціалізм у країнах Центральної Азії розглядається як єдино можлива й ефективна альтернатива національного політичного розвитку в умовах посттоталітарного державотворення. Суперпрезидентські моделі правління у країнах Центральної Азії умовно можна поділити на три групи.

Перша група – Киргизстан та Казахстан – типові приклади реалізації авторитарної моделі державного правління з деякими елементами демократії. Особливістю політичної системи Казахстану є безперечне домінування президента

над законодавчою і судовою гілками влади, що було закріплене на конституційному рівні під конкретну людину і під конкретну ситуацію [10, с. 175–176]. Діяльність сильного президента за цих умов виступає як найважливіша засада реалізації необхідних реформ. Саме цим виправдовується надзвичайна концентрація влади в руках глави держави. Наприклад, перетворення у 1995 р. однопалатного парламенту на двопалатний супроводжувалося звуженням самостійності його компетенції. Фактично парламент у країні став повністю підконтрольним волі президента та схвалює закони виключно в інтересах глави держави. У 2007 р. відбулося перетворення вищого законодавчого органу Казахстану на однопартійний, що в чергове посилило інститут президентства у національній політичній системі [11, с. 139, 148–149]. Отже, можна говорити про зростання декоративного характеру демократичних інституцій та процесів у Казахстані впродовж останніх двадцяти років.

Політичний розвиток Киргизстану тривалий час, на переконання багатьох дослідників, був чи не найдемократичнішим з усіх країн ЦАР. Втім, дуже часто такий демократизм вирізнявся відчутними елементами охлократії, що не могло не вплинути негативно на оцінку з боку самих громадян щодо національної парламентської моделі правління. До того ж, у Киргизстані в останнє десятиріччя спостерігається досить часта зміна правлячих еліт, яка відбувається насильницьким шляхом. Подібне гібридне правління (авторитарно-напівдемократично-охлократичне – *Авт.*) у країні можна пояснити, передусім, специфікою національного соціокультурного середовища – домінуванням кочового способу ведення господарювання, поєднаного з історичним розколом суспільства на Північ і Південь, а також з нерозвиненістю соціально-економічних відносин. Прогнозування можливих напрямів трансформації форми правління у Киргизстані, на переконання автора, є досить ризикованим, оскільки дія охлократичних чинників у цій країні є надзвичайно високою.

Друга група – Узбекистан і Таджикистан – президентські республіки з декоративними елементами демократії – характеризуються надзвичайно широкими повноваженнями глави держави та фактично прямим президентським правлінням у

поєднанні з конституційно закріпленим, але абсолютно формальним розподілом гілок влади [10, с. 178]. В обох країнах спостерігається гіперболізоване збільшення влади виконавчих структур, надзвичайне зростання силового апарату та одночасне згортання демократичних інституцій, принципів, норм, процесів. Уся повнота влади сконцентрована в руках глав держав та їх найближчого оточення, опозиція де-юре і де-факто знищена у межах обох країн. Очільники й офіційна влада як в Узбекистані, так і в Таджикистані пояснюють таке «закручення гайок» необхідністю боротьби з загрозою радикального ісламізму (а така загроза і справді існує! – *Авт.*) та близькістю до однієї з «найгарячіших» точок сучасного світу – Афганістану.

Третя група – це тільки одна, але дуже особлива держава – Туркменістан. Формально Туркменістан є президентською республікою, де-факто – уся влада зосереджується в руках глави держави, який має безмежні повноваження і можливості (риси навіть не тоталітарного режиму XX століття, а східних деспотій, які існували у стародавньому світі). Адже навіть на конституційному рівні у цій державі не проведений розподіл між законодавчою і виконавчою гілками влади. Він нівелюється тим, що над цими гілками влади де-юре стоїть вищий представницький орган – Халк Маслахати (Народна Рада), що висловлює вищу волю народу, а його главою є президент [10, с. 181]. Таким чином, на прикладі аналізу специфіки форми правління у сучасному Туркменістані можна стверджувати, що це є спроба створення на національному ґрунті архаїчної системи правління східно-деспотичного типу, підтвердженням чого була спроба перетворити у середині 90-х років минулого століття країну на Шахство та надзвичайне посилення на початку 2000-х років діяльності спецслужб, аж до перевірки особистого листування та телефонних розмов усіх громадян. Поясненням такого жорсткого автократичного правління у країні, на думку українського дослідника туркменського походження Р. Бахтиєва, є: «світові запаси газу й нафти, непросте геополітичне оточення, імовірність ескалації конфлікту з боку Афганістану, загострення міжплемінних відносин» [12, с. 80]. Проте сьогодні можна вести мову про деяке послаблення

авторитарних тенденцій у державному правлінні Туркменістану, хоча констатувати перемогу демократичних тенденцій у національному розвитку не можна.

Представлений аналіз особливостей трансформації форми правління у країнах Центральної Азії в останні два десятиріччя, безперечно, є неповним, утім, він дає змогу окреслити провідні тенденції і закономірності досліджуваного процесу. Так, авторитетний вітчизняний науковець А.Пахарєв зазначає: «З огляду на історичні традиції та ментальність на пострадянському просторі, політичні лідери найвищого державного рівня (президенти) відіграють вирішальну роль у формуванні політичних режимів (це також стосується і вибору форми правління – *Авт.*), наслідком чого є не тільки успішні заходи в державному управлінні, а й часті провали у внутрішній і зовнішній політиці» [13, с. 15]. До того ж, у більшості країн ЦАР суперпрезидентське правління було сформовано вчорашніми комуністичними лідерами радянських республік (Казахстан, Туркменістан, Узбекистан), що не могло не вплинути на подальший їх державницький розвиток. У більшості з цих країн спостерігається стійка тенденція до посилення авторитарних методів управління за умов збереження формальних демократичних інститутів і процесів. Утім, вивчення трансформації форми правління на пострадянському просторі загалом та в країнах Центральної Азії зокрема потребує подальшого аналізу, чому і мають бути присвячені наступні дослідження з зазначеної проблематики.

---

1. Дудник О. Трансформація інституту президентства в країнах СНД (2005 – 2006 роки) / О. Дудник // Політичний менеджмент. Наук. журнал / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2007. – Спецвипуск. – С. 214–227.

2. Моргунова М. А. Скандинавский парламентаризм. Теория и практика. Монография / М. А. Моргунова. – М. : Российский государственный гуманитарный университет, 2001. – 350 с.

3. Керимов А. Д. Современное государство: вопросы теории. Монография / А. Д. Керимов. – М. : Норма, 2007. – 144 с.

4. Новакова О. В. Політичний процес: сутність, зміст та сучасні тенденції розвитку: Навчальний посібник / О. В. Новакова. – Луганськ : «Елтон-2», 2010. – 244 с.

5. Политическая модернизация Китая [семинар]. Ч. І. / Подг. Г. Иршин // МЭиМО. – 2011. – № 6. – С. 88–98.

6. O'Donnell G. Delegative democracy? / G. O'Donnell // East-South System Transformation. – Working Papers. – № 174. – 193. – 16 p.

7. Швецова Д. С. Политические риски в государствах Центральной Азии / Д. С. Швецова. // Полис. – 2008. – № 2. – С. 147–156.

8. Ляшенко Т. М. Ісламський фактор у побудові державності країн Центральної Азії : історико-політологічний аспект / Т. М. Ляшенко // Трибуна. – 2009. – № 9/10. – С. 33–35.

9. Ляшенко Т. М. Стан теоретико-методологічних розробок проблеми політичних систем перехідних суспільств (на прикладі країн Центральної Азії) / Т. М. Ляшенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2001. – Випуск № 1 (51). Січень-лютий. – С. 152–166.

10. Ляшенко Т. Інститут президентства в країнах Центральної Азії / Т.Ляшенко // Політичний менеджмент. Наук. журнал / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2006. – Спецвипуск. – С. 175–182.

11. Дудник О. Роль президента Казахстану в розбудові «азіатської моделі» демократії / О. Дудник // Політичний менеджмент. Наук. журнал / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2010. – Спецвипуск. – С. 138–151.

12. Бахтиєв Р. Особливості політичного режиму Туркменістану / Р. Бахтиєв. // Політичний менеджмент. Наук. журнал / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2010. – Спецвипуск. – С. 80–84.

13. Пахарєв А. Пострадянські політичні режими: між авторитаризмом і демократією/ А. Пахарєв // Політичний менеджмент. Наук. журнал / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2010. – Спецвипуск. – С. 13–22.